

Prihodnost neformalnih dejavnosti v postsocializmu

Zmedeno obdobje, v katerem so se znašle mnoge »postsocialistične« družbe, opozarja na zanimiva vprašanja o razmerju med formalnim legalno normiranim delovanjem in obsežnim spektrom neformalnega delovanja na vseh področjih in vseh ravneh družbe. Skoraj vsak dan doživljamo izbruhe manjših ali večjih » afer«, ki so dejansko posledica nejasnega razmerja med formalno in neformalno sfero. Takšno stanje v »prehodnem obdobju« seveda ni presenetljivo, zato so toliko bolj zanimive razprave, ki poizkušajo pojasnjevati včasih precej zapletena razmerja med (ne)legalnostjo in (ne)legitimnostjo določenega ravnanja. Neformalno prostorsko delovanje, kot označujemo npr. nelegalno stanovanjsko zidavo oz. preprosto »črne gradnje«, so zelo nazoren in v splošni javnosti najbolj prisoten problem te vrste, manj znanih in manj ekscesnih pa je še zelo veliko. Vendar se v tem besedilu ne bom ukvarjal s konkretnimi primeri, pač pa bom poizkušal pokazati, kako se teh vprašanj raziskovalno lotevajo drugod, predvsem v zdaj pri nas tako zglednih (zahodnih) modernih družbah, in zakaj je ta problematika pomembna za stabilizacijo družb v času, ko je zelo aktualno vse označevati s predpono »post« (Beck, 1992).

Kompleksnost pristopov

Mnogi raziskovalci ugotavljajo, da kljub empirični evidentnosti neformalne sfere konkretno empirično raziskovanje precej zaostaja v pojasnjevanju tega kompleksnega področja (Ferman/Henry/Hoyman, 1987; Boer, 1990). Eden pomembnejših razlogov je, da ni posebne teorije (Roberts, 1985), ki bi umeščala raznovrstno fenomenologijo v *konsistentno pojasnjevalno matriko*. To si lahko razlagamo z nekakšnim »institucionalnim optimizmom«, tj. s splošno sprejetim predvidevanjem, da so neformalne dejavnosti zgolj začasni odkloni od glavnega formalno institucionalnega toka dogajanja (Henry, 1988) in zato ne zaslužijo velike pozornosti. Ko pa je počasi prodrlo spoznanje, da se sočasno z razvojem formalno institucionalne sfere »razvija« in širi tudi neformalna, se je zanimanje za to področje povečalo (Pahl, 1984), čeprav je še vedno čutiti določeno zmedenost oz. preseñčenje. Seveda pa obstaja cela vrsta konkretnih razlogov, ki dvigujejo zanimanje za težko ujemljivo neformalno delovanje: širitev črnega trga, nesposobnost registrirati in obdavčiti vse ekonomske aktivnosti, izredno povečanje mest v državah v razvoju, kar spremlja razcvet nereguliranih spremljajočih dejavnosti (vključno z deviantnimi oz. kriminalnimi aktivnostmi), kriza zaposlovanja in ne nazadnje vedno večji vpliv novih, tj. postmodernih družbenih paradigem. (Ferman et al. 1987, Henry 1988, Redelif in Mingione 1985, Harding/Jencks 1989, idr.)

Indikator začetnega stanja pri raziskovanju tega področja so torej odprta konceptualna in terminološka vprašanja, s katerimi se običajno začenejajo razprave o neformalnih dejavnostih. Nestandardiziranost označitev je po eni strani znak dife-

* Mag. Drago Kos, raziskovalec na FDV.

renciranosti pristopov, po drugi pa seveda tudi znamenje diferenciranosti same tematike. Poglejmo si nekatere najpogostejše pristope, ki jih najdemo v literaturi.

Že bežen vpogled v način obravnavanja pokaže, da še vedo prevladuje pristop, ki se loteva neformalnih dejavnosti kot nekakšne eksotike oz. kot nekakšne rezidualne kategorije, ki presenetljivo ohranja svojo eksistenco v senci prevladujočih formalnoinstitucionalnih sistemov. Zdi se torej, da kljub povečanju zanimanja še vedno ni bil storjen odločilen korak (Boer, 1990) k priznanju neformalnih dejavnosti kot konstitutivnega elementa (tudi) modernih družb/sistemov. Kljub temu je mogoče identificirati naslednje načine obravnavanja neformalne prakse.

1. Najenostavneje lahko pristope diferenciramo glede na *širino zajemanja*. S tem postopkom pridemo do treh smiselnih sklopov:

a) Najširši pristop zajema vse neformalne aktivnosti, tj. vse dogajanje v družbi, ki ni formalizirano oz. institucionalizirano. Ti pristopi se ukvarjajo s filozofsko-sociološkimi analizami nastajanja družbenih institucij, ki uokvirjajo, tj. formalizirajo določena ravnanja. Sem uvrščam npr. Habermasovo dihotomijo sistem – svet-življenja (Habermas, 1987/91).

b) Drugi pristop omejuje zorni kot na opazovanje različnih vrst dela. Osnovna dilema pri tem je seveda opredelitev pojma dela, kar je dokaj zapleteno vprašanje, predvsem odvisno od konteksta. Večina (npr.: Gershuny, 1983, Pahl, 1984, Harding & Jencks, 1989, Svetlik et al. 1988, idr.) si tu pomaga z negativno dedukcijo. Najprej je treba določiti formalizirane oblike dela (npr. zaposlitveni sistem), s čimer avtomatično določimo tudi neformalne oblike dela.

c) Tretji, najožji in hkrati tudi najpogostejši pristop se omejuje predvsem na neformalno ekonomijo, tj. tiste gospodarske (produksijske) aktivnosti, ki potekajo zunaj formalnega ekonomskega sistema. Tudi takšna opredelitev je dejansko negativna in zaradi tega pomanjkljiva, ker je odvisna od bolj ali manj široke opredelitve formalne ekonomije (npr.: Ferman/Henry/Hoyman, 1987, Henry, 1988/1987, Glas, et al. 1988 idr.).

2. Dokaj enostavno je razločevanje neformalnih dejavnosti glede na *disciplinarni pristop*. Identificiramo lahko več sorodnih disciplin, ki vsaka daje nekoliko drugačen poudarek raziskovanju neformalnih dejavnosti.

a) Zelo so razširjeni ekonomski pristopi, ki pa so tudi najbolj specialistični. Ekonomiste zanimajo le »proizvodne neformalne dejavnosti«, tj. tiste dejavnosti, ki proizvajajo novo (dodano) vrednost (npr.: Weiss, 1987, Henry, 1988, Lever, 1988, Gershuny, 1983, Glas, 1988 idr.).

b) Pravne opredelitve so zelo jasne in nedvosmiselne. Legalizem je osnovno in edino merilo razlikovanja med formalnimi in neformalnimi dejavnostmi. Problemi so pri tistih dejavnostih, ki formalnopravno sploh (še) niso urejene. S temi se pravo kot stroka ne ukvarja oz. prepušča to vprašanje sorodnim oz. mejnim znanostim, npr. sociologiji prava, zgodovini prava (npr.: Fitzpatrick, 1984, Selva & Bohm, 1987, Pečar, 1989/1990, Pusič, 1990 idr.).

c) Antropološko/etnološki pristopi so zanimivi predvsem zaradi velikokrat velike natančnosti pri opisovanju različnih neformalnih aktivnosti, pomanjkljivost pa je predvsem v tem, da običajno ni vzpostavljen odnos do formalne sfere (npr.: Lomnitz, 1990, Dore, 1984, Davis 1985 idr.).

c) Zgodovinski pristopi opozarjajo na razvojni vidik, tj. na dinamiko spreminjanja razmerja med neformalno in formalno sfero. Na ta način lahko zelo nazorno ponazorimo najprej prehod konkretnih dejavnosti iz neformalne v formalno sfero, v novejšem času pa tudi obratno, tj. »vračanje« določenih dejavnosti iz

formalne v neformalno sfero (npr.: Pahl, 1984, Smelser, 1959, Thompson, 1964, Kumar, 1979, idr.)

d) Geografski pristopi se večinoma ne spuščajo v vzročno analizo niti se ne ukvarjajo z genezo pojavljanja neformalnih dejavnosti. Predvsem jih zanima porazdelitev tovrstnih dejavnosti glede na značilnosti (geografskega) prostora, npr. razlike v pojavljanju neformalnih dejavnosti glede na velikost in razvitost mest (npr.: Sanders, 1987, Bromley, 1978, idr.).

e) Sociološke obravnave spadajo nedvomno med najbolj celovite. Lahko bi rekli, da vključujejo tudi (vse) druge vidike in da so torej v določeni meri interdisciplinarne, čeprav bi bilo bolje govoriti o multidisciplinarnosti (Ferman, 1987). Velikokrat se navezujejo na ekonomske, jih dopolnjujejo, s tem da relativizirajo opredelitev produkcijskih dejavnosti, upoštevajo pravne in zgodovinske razsežnosti, prav tako pa tudi vključujejo etnološko/antropološke in geografske razsežnosti pojavljanja neformalnih dejavnosti. Sociologi veliko pozornosti namenjajo samorganizaciji, samopomoči, ohranjanju tradicionalnih dejavnosti, povezanih z lokalno tradicijo, pozitivnim in negativnim učinkom širjenja birokratske organizacije, relativiziranju pollegalnih oz. črnih dejavnosti itd. Zaradi tega bi lahko rekli, da je sociologija dejansko krovna disciplina za tovrstno raziskovanje (npr.: Pahl, 1984/1985/1990, Boer, 1990, Mingione, 1985/1990, Harding & Jenkins, 1989, Lae, 1990, Svetlik, 1988, Kos, 1987/1988 idr.).

3. Prav zaradi zahtevane interdisciplinarnosti pri obravnavanju neformalnih dejavnosti je smiselna tudi razprava o »*substancialni*«, tj. *vsebinski razdelitvi pristopov*.

a) Znano je, da se z neformalnimi dejavnostmi predvsem v obliki domačega gospodinjanskega dela ukvarjajo t. i. *ženske študije*. Prav tovrstne razprave so precej prispevale k dvigu zanimanja za neformalno sfero (npr.: Lever, 1988, Veiss, 1987, Harris, 1983, Morris, 1988, Hoyman, 1987, Oakley, 1974/1980 idr.).

b) Obstaja ogromno analiz, ki se ukvarjajo z razširjenostjo »*nedržavnega sektorja*«, tj. pojavljanje dejavnosti, ki nadomeščajo državno distribucijo socialnih storitev, pomoči. Tovrstne analize so se zlasti razširile v osemdesetih letih, ko je nastopila t. i. »*križa države blaginje*« (npr.: Glazer, 1983, Pasquinelli, 1986, Sampson, 1987, Henry, 1988, Carnea, 1989, Jones, 1989 idr.).

c) Podobne motive imajo analize, ki se ukvarjajo z organizacijo in razširjenostjo *volunterskih dejavnosti* oz. organizacij. Sem lahko prištejemo še obsežno literaturo o procesih deinstitutionalizacije, ki se nanaša na nadomeščanje ali pa dopolnjevanje formalnoinstitucionalne organiziranosti storitvenih (predvsem zdravstveno/socialnih) dejavnosti (npr.: Bulmer, 1987, Penning in Chapell, 1990 idr.).

č) *Davčne utaje* oz. strategije izogibanja plačil raznih davkov, razširjene tudi v ekonomsko in pravno urejenih državah, so pogosto predmet analiz, ki se posredno ali neposredno dotikajo razširjenosti neformalnih dejavnosti. Prav interes države, da bi zajela tudi čim več »*nevidnega*« dohodka, je zelo spodbudil analiziranje tovrstnih dejavnosti (npr.: Carson, 1984, Cassel/Cichy, 1987, Glas et al., 1988, Weiss, 1987, Galasi/Sik, 1988, Smith, 1987, Henry 1987 idr.).

Raznovrstnost pristopov torej sama po sebi razkriva veliko konceptualno kompleksnost, ki jo srečujemo pri obravnavanju neformalnih pojavov v družbi (Boer, 1990). Nejasnosti so posledica različnih vzrokov. Boer poudarja tri splošne dejavnike: 1) *heterogenost neformalnih* dejavnosti (od gospodinjanskih opravil do kriminalnih dejanj); 2) *različna raven* vsebinske obravnave (zelo razširjene »*case studies*« in malo teoretsko zasnovanih obravnav; in 3) premajhna pozornost je posvečena *zgodovinskemu razvoju* ravnotežja med formalnim in neformalnim. Redki so npr.

pristopi, ki bi na podlagi zgodovinskega, tj. kronološkega vpogleda, relativizirali razvoj formalnoinstitucionalne sfere. Lahko se torej strinjamo z ugotovitvijo raziskovalcev (Roberts, Finnegan in Gallie (1985)), da osnovne okoliščine, ki spodbujajo zanimanje za neformalno ekonomijo, še vedno ostajajo raziskovalni izziv za družboslovce.

Te ugotovitve na prvi pogled niso preveč izvirne, vendar pa zadenejo bistvene praznine raziskovanja neformalnih pojavov. Zaradi tega je spoznavno koristno in celo nujno zavzeti določeno stališče do tovrstne terminološke kompleksnosti. Zastavi se nam torej vprašanje, kakšna je razlika med pojmi, kot so neformalne dejavnosti, neformalno delo, neformalna ekonomija ipd.

Na teoretični ravni je odgovor relativno enostaven. Gre predvsem za različno stopnjo splošnosti. Neformalno delovanje je najsplošnejši pojem, ki vključuje najširši spekter dejavnosti, od pristočnih do najbolj intenzivnih delovnih in od povsem enkratnih spontanij do neformalno institucionaliziranih dejavnosti z dolgo tradicijo. Neformalno delo je že precej ožji pojem, vendar pa še vedno precej širok. Odvisen je predvsem od tega, kako široko definiramo pojem dela.¹ Neformalna ekonomija je seveda še vedno relativno razločljiv pojem, čeprav med ekonomisti ni soglasja² o najbolj ustrezni definiciji.

Na praktični (empirični) raziskovalni ravni pa se pojavijo mnogi problemi, zaradi katerih je velikokrat težko potegniti jasno črto med različnimi oblikami delovanja in zaradi česar se razpravljavci največkrat zadovoljijo z disciplinarnim razlikovanjem. Največkrat se torej srečujemo z različnimi sociološkimi, ekonomskimi, pravnimi ipd. opredelitvami neformalnega delovanja.

Sociologi se seveda ne moremo izogniti relativiziranju pojma dela in s tem tudi pojma neformalnega dela. Kot ugotavljajo nekateri (Svetlik, 1988:7), o delu s strogo znanstvenega vidika tako niti ne moremo razpravljati, dokler mu ne določimo njegove oblike oziroma dokler ga ne postavimo v konkretne družbene razmere.³ Razmejitev med formalnim in neformalnim delom je torej bistveno odvisna od družbenih razmer oz. od stopnje institucionalizacije družbenega delovanja. Kar je v nekem družbenem kontekstu neformalizirano, je v drugem lahko povsem natančno institucionalno določeno, tj. formalizirano.⁴ Poanta sociološkega pristopa bi bila lahko torej dejansko prav v tem, da je *razločevanje med neformalnimi in formalnimi dejavnostmi, med neformalnim in formalnim delom ali celo med neformalno in formalno ekonomijo dejansko arbitrarno*, tj. odvisno od zornega kota tistega, ki arbitrira. Takšno razmišljanje pa nas ne sme zapeljati v sklep, da obstaja subjekt, ki je sposoben določiti mejo med formalno in neformalno sfero.

V modernih družbah je dejansko formalno sistemska sfera tista, ki določa pogoje razmejitve. *Administrativni in ekonomski sistem določata svoje meje* in s tem tudi meje neformalnega sistema. Ta lastnost sistemske sfere vzpostavlja nekakšen »sistemski kolonializem« (Habermas, 1987/91), tj. vsrkavanje neformalnih dejavnosti v sistem. Značilnost modernizma je torej legalna in načeloma tudi

¹ Razprave o tem so bile vedno zelo živahne (glej npr. Durkheim (1970), Pahl (1984), Rus (1984), Svetlik (1988), zbornik Boj proti delu (1985) ipd.), v najnovejšem času pa so nekoliko zamrle, čeprav »novi časi« še bolj zamegljujejo razločevanje med različnimi vrstami dela. Nekateri npr. govorijo o »destandardizaciji dela« (Beck, 1992).

² M. Glas (1988) našteva veliko različnih ekonomskih definicij neformalne ekonomije. Številne tovrstne razprave so objavljene v zborniku *The Informal Economy* (1987).

³ Iz takšne relativistične pozicije izhajajo tudi številni drugi raziskovalci (npr.: Pahl, 1984, Harding in Jenkins, 1989, Henry, 1988 idr.).

⁴ Kontekstualno odvisnost razmejevanja med formalnim in neformalnim zlasti poudarjajo Harding in Jenkins (1989) pa tudi Ferman, Henry, Hoyman (1987).

legitimna prevlada formalno racionalnega, tj. proceduralno določenega delovanja, ki se izloči iz kompleksnega neformalnega delovanja. Aktualnost sedanjega »post-modernega« časa pa je prav v nastajanju fleksibilnejših oz. poroznejših mej med formalno in neformalno sfero. Ta »nova stvarnost« veliko prispeva k dvigu zanimanja za raziskovanje neformalnega delovanja.

Neformalne dejavnosti v (post)socializmu

Poseben problem pa je, kako dihotomijo formalno/neformalno obravnavati v t. i. »postsocialističnih« družbah. Glede na to da se v teh okoljih šele vzpostavlja moderna formalnoinstitucionalna struktura, je nadvse aktualno vprašanje, ali je mogoča nekakšna korigirana modernizacija, tj. takšen razvoj, ki bi anticipiral že spoznane probleme modernizacije in se jim poizkušal izogniti.

To je nedvomno visok cilj, še posebej ker je zdaj že zelo očitno, da se postsocialistične družbe ne bodo mogle izogniti (tudi že spoznanim) pastem, v katere so zašle »razvite« moderne družbe. To nevarnost v prvi vrsti potrjuje neustvarjalno prevzemanje obstoječih modernizacijskih modelov, tj. prav tistih vzorcev, ki v razvitih modernih sistemih že povzročajo težko premagljive blokade (Offe, 1987).⁵

V (post)socialističnih okoljih je nedvomno še veliko možnosti za formalno sistemsko razširitev »kapacitet koordinacije«. Pravzaprav gre tu šele za vzpostavljanje formalnih regulativnih mehanizmov, zaradi česar se zdi nerealistično govorjenje o blokadah kot posledicah preobremenjenosti »regulacijskih kapacitet« (Offe, 1987).

Glede na nižjo stopnjo kompleksnosti je torej na prvi pogled logičen odgovor, da v teh sistemih to vprašanje sploh še ni aktualno.

Ustreznejša je interpretacija »razvite« neformalne sfere v (post)socialističnih sistemih s pomočjo Luhmannovega koncepta avtopoetičnosti (1991). Preveč togi, tj. vase zaprti sistemi, z neprehodnimi oz. težko prehodnimi mejami se odprejo na neki parasistemski ravni. Tako nastane konjunkturen prostor za »razcvet« neformalnih dejavnosti. Na presenečenje zunanjih opazovalcev je bila v vseh socialističnih sistemih paralelna neformalna praksa zelo intenzivna in je zajela mnoga področja – od izobraževanja, zdravstva, kulture do preskrbe z osnovnimi življenjskimi potrebščinami, tako da zadreg s ponazoritvami res ni. Lahko bi celo rekli, da je neformalna podvojitve socialističnih sistemov na zdravorazumski ravni sprejemljivosti (življenjskega sveta) postala že kar del »normalnega« sistema.⁶

Eden ključnih nesporazumov »upravljalcev socialističnih družb« je torej bil spregledanje dejstva, da zaradi delnega razvoja (modernizacije) stare institucije niso le »ostanki« predhodnih formacij, temveč nujni pogoj delovanja sistema. Velikokrat se je pripetilo, da so prav te »nezaželene« institucije omogočale obstoj in preživetje sistema. Drugače povedano, če ne bi bilo teh »ostankov«, proti katerim so se »subjektivne sile« v socialisitičnih sistemih včasih bolj včasih manj

⁵ V tem kontekstu je zanimiva tudi Offova najnovejša teza, da postsocialistični sistemi ne bodo mogli vzpostaviti že doseženih demokratizacijskih standardov na Zahodu, ker proces modernizacije v začetni fazi zahteva »določeno stopnjo« nedemokratičnosti (Offe, 1991).

⁶ Sampson kot eden boljših poznavalcev neformalnega sektorja v realnem socializmu ugotavlja: da je neformalni sektor ne samo obstajal, temveč dejansko uspeval v razpokah birokratske organizacije; da je bil po mnenju nekaterih pravo bistvo birokratskih socialističnih sistemov; da je bil nekakšen blažilec škripajočega socialističnega sistema, kjer je bilo mogoče izražati avtentične interese; da so bili neformalni kanali in neformalna socialna mreža absolutno vitalni za vsakdanje življenje v teh družbah (Sampson 1985/86).

zagrizeno borile, bi bilo delovanje teh sistemov v veliki meri paralizirano. Opraviti imamo torej s specifično »socialno shizofrenijo« (Sampson, 1986). »Ostanki« predhodne družbe so bili nekaj, proti čemur se je bilo »treba boriti«, hkrati pa prav ti elementi omogočajo »normalno« delovanje družbe. Nekonsistentnost je bila torej strukturno pogojena in kot taka tudi bistvena značilnost t. i. »socialističnega predhodnega« obdobja.⁷

V nasprotju z dokaj razširjenim prepričanjem je torej tudi v najbolj »totalitarne« socializmu obstajal precejšen prostor, ki so ga zapolnile neformalne strukture. To je bil dejansko nujni strukturni pogoj delovanja teh sistemov oz. kot pravi Sampson, je »sekundarna ekonomija strukturalna posledica socializma« (Sampson, 1987:122). Lahko bi pristali celo na metaforo, ki jo Sampson pripisuje madžarskim avtorjem, da je »realni socializem dejansko sekundarna (neformalna) ekonomija«.

Postsocialistični sistemi so torej podedovali razvite neformalne dejavnosti na skoraj vseh področjih. Zaradi tega je eno bistvenih razvojnih vprašanj dejansko prav formalizacija, tj. vključevanje zelo razvitih neformalnih dejavnosti v formalno urejene institucije sistema. S tega vidika problem postsocializma ni zgolj odpiranje prostora za spontanost, samoiniciativnost ipd., pač pa je na videz presenetljivo treba precej prizadevanj usmeriti v institucionalizacijo oz. formalizacijo dosedanjih »praznih prostorov«. Zaradi tega zasluži ta pojav bistveno večjo pozornost, kot so mu jo namenjali »graditelji« socializma in kot mu ga namenjajo postsocialistični reformatorji.

Raziskovanje teh pojavov v nekdanjih socialističnih družbah je bilo dejansko v obratnem sorazmerju z njihovo pogostostjo oz. z njihovo dejansko družbeno vlogo. Razlogi so znani in segajo od teze, da gre zgolj za ostanke preteklosti, ki bodo z razvojem izginili, do tega, da je te zunajsistemske pojave treba preprečevati, ne pa raziskovati.

Poleg ideoloških vzrokov je bil eden glavnih razlogov relativnega »ignoriranja« neformalne prakse pomanjkanje zanesljivih, tj. preverljivih podatkov (Sampson, 1987:123). Še bolj kot v zahodnih modernih družbah se je bilo treba zanesti le na posredno sklepanje in zgolj ocenjevati približni delež neformalnega v posameznih družbenih sektorjih. Eden od kazalnikov nerazvitosti tovrstnih »vzhodnih« študij je nedvomno tudi premalo diferenciran pristop, ki je zanemarjal precejšnje razlike med posameznimi socialističnimi družbami. Od »Breginja pa do Vladivostoka« so bile razmere precej različne, še posebej na področju neformalnega, kjer so se razumljivo kazale razlike v kulturi, ekonomski razvitosti in še mnoge druge posebnosti, ki se v relativno homogenem socialističnem formalnoinstitucionalnem sistemu niso mogle in smele pokazati.

Zaradi mnogih vzrokov torej ne poznamo dovolj neformalne življenjske prakse v socializmu, ki je dejansko mnogim omogočila nekoliko lažje preživetje tega obdobja in zaradi česar nekateri avtorji ugotavljajo, da je imela neformalna praksa v socializmu dejansko »system-maintaining« značilnosti (Sampson, 1985:86).

Podobno kot drugje je bilo tudi v socialističnih sistemih največ govora o ekonomskih neformalnih dejavnostih. Kot ugotavlja (Sampson, 1987), je najpogosteje

⁷ »Neformalne dejavnosti so zapolnjevale prazen prostor hiperbirokratskih družb (Sampson, 1986/87:46), iz česar je sčasoma nastala medsebojna soodvisnost med formalnim in neformalnim sektorjem (prav tam, 61). Nelagodje pa je povzročalo dejstvo, da neformalni sektor hkrati tudi ogroža formalni sistem (prav tam, 63). Podobno nekateri govorijo o neformalnih dejavnostih kot odgovoru na »birokratske disfunkcije« oz. da »neformalnost« ni zgolj ostanek tradicionalizma, pač pa tudi bistveni notranji element »formalnosti«, ki nadomešča pomanjkljivosti formalnega sistema (Lomnitz: 1988, 42/43).

uporabljan pojem za opisovanje raznovrstnih neformalnih pridobitniških dejavnosti »sekundarna ekonomija«, ki enostavno razločuje neformalno ekonomsko prakso od »primarne« formalne ekonomije. Uporabljal se je tudi pojem »neplanirana ekonomija« (Lomnitz, 1988), ki je v planskih socialističnih sistemih avtomatično pomenil neformalno ekonomsko prakso, kar seveda ne velja za neplanske tržne sisteme. Drugi posegajo po bolj literarnih oznakah, ki pa vsebujejo več kot zgolj metaforično sporočilo. Med take npr. spada pojem »nevidna ekonomija« (Galasi in Sik, 1988), ki poudarja, da je tovrstno zelo razširjeno prakso dejansko težko videti, registrirati in seveda tudi obdelovati (analizirati, raziskovati). Pogoste pa so tudi splošne oznake kot neformalni sektor (Portes/Borocz, 1988) in neformalno delo, ki pa se seveda ne nanašata zgolj na ekonomske, tj. pridobitniške dejavnosti, pač pa obsegata širši spekter aktivnosti.⁸

Večina raziskav neformalne ekonomije je nastala v zadnjih petnajstih letih, tj. v zadnjih letih življenja socialističnih sistemov. Sampson (1987) govori o bibliografiji, ki (l. 1987) presega 150 naslovov, kar nedvomno potrjuje relativno skromnost tovrstnega raziskovalnega dela. Glavni avtorji so zahodni ekonomisti (Simes, 1975, Katsenelinboingen, 1985 in predvsem Grossman, 1987/1988), med vzhodnimi pa so se hkrati z liberalizacijo madžarske ekonomije pojavili tudi raziskovalci tega »sektorja« (Glas, 1988:85). Zaradi tega obstajajo relativno najbolj natančni podatki o obsegu madžarske neformalne ekonomije.⁹ Pri zbiranju gradiva si deloma lahko pomagamo z etnološkimi oz. antropološkimi študijami, ki se ukvarjajo zlasti z značilnostmi sekundarne ekonomije v južnih, tj. neruskih predelih nekdanje SZ (npr. Gruzija), vendar so raziskovalci večinoma omejeni na deskriptivne študije in časopisna poročila o korupciji, tj. ilegalni neformalni ekonomiji.¹⁰

Vsebinsko avtorji delijo sekundarne ekonomije v nekdanjih socialističnih družbah na: a) kmetijsko gospodinjstvo produkcijo; b) sivo ekonomijo v socialističnih tovarnah; c) »podzemne«, tj. ilegalne delavnice; d) zasebni in ilegalni servisni sektor (Sampson, 1987:128–131).

Kljub temu da avtorji upoštevajo tudi strukturalne in kulturne razlike med posameznimi sistemi, se je le težko znebiti vtisa, da je na konkretni empirični ravni nemogoče ustrezno opisati nepregledno variabilnost neformalne ekonomije. Izjem je (bilo) namreč toliko, a zelo prepričljivo ponazarjajo tezo, da se je neformalna praksa pojavila povsod tam, kjer je nastala institucionalna praznina, oz. povsod tam, kjer formalni sistem ni zadovoljivo oz. sploh ni deloval. To pa praktično pomeni, da se je v socialističnih družbah neformalna praksa širila povsod, kjer tega ni učinkovito preprečeval represivni regulacijski aparat.

Kljub pomanjkanju natančnih empirično dokumentiranih raziskav bi tvegal ugotovitev, da je prav jugoslovanska varianta socializma v največji meri dopuščala neformalno prakso. Poleg samoupravljanja kot najbolj znane posebnosti socializma na tem prostoru so bile indikativne obsežne neformalne niše, v katerih je družbena praksa potekala po nekakšnih eklektičnih mešanica predmodernega, modernega in samoupravnosocialističnega. Ta praksa se je nedvomno zelo razli-

⁸ Kot je že bilo poudarjeno, je vprašanje terminologije v neposredni zvezi s teoretsko konceptualizacijo problema, zaradi česar na videz sorodna poimenovanja lahko prikrivajo precejšnje razlike. (Primerjaj npr. zbornika *Neformalno delo* (Svetlik et al. 1988) in *Siva ekonomija v svetu in Jugoslaviji* (Glas et al. 1988).

⁹ Galasi in Sik (1988, 163) navajata različne ocene, ki se gibljejo okrog 15% narodnega dohodka, ustvarjenega v neformalnem sektorju.

¹⁰ Sampson celo pravi, da so bili najboljši viri o sekundarni ekonomiji na Vzhodu Aktualni povzetki sovjetskega tiska in raziskave *Radia Svoboda* v Muenchnu (Sampson, 1987:123). Dober primer takšne študije, ki pa ima ambicioznejše poteze, je *Mreža neformalne menjave v formalnih sistemih: teoretični model* (Lomnitz, 1988).

kovala od formalno institucionalno predpisanih vzorcev delovanja. Eklektični pragmatizem je bil v relativno nerazviti družbi dejansko nujen in to povezuje jugoslovansko neformalno socialistično prakso z drugimi relativno najmanj razvitiimi socialističnimi sistemi – Romunijo, Bolgarijo, Albanijo, Poljsko, jugom SZ.¹¹ »Razvoj« neformalne prakse je »omogočala« relativno permissivna narava formalnega sistema. Po tem merilu se Jugoslavija znajde na prvem mestu sistemov, ki so dopuščali razvoj neformalne prakse.¹²

Tudi naše izkušnje potrjuje veliko razhajanje med obsežnostjo neformalne prakse in intenzivnostjo raziskav te problematike. Obstaja sicer nekaj avtorjev (npr.: Vujović, 1985, Kerovec, 1984, Kos/Gantar, 1987, Svetlik et al., 1988, Glas et al., 1988, Saveljić, 1988), vendar nikakor ne bi mogli reči, da so bile neformalne dejavnosti raziskane in analizirane ustrezno glede na pomen, ki so ga imele in ga še imajo v tem okolju. Lahko bi celo rekli, da je razlika med vednostjo in dejansko prakso neformalnega pri nas še večja, ker je pač obseg tega pojava bistveno večji kot v drugih podobnih družbah. Prav ta posebnost je eden od dejavnikov, ki bo nedvomno vplival tudi na aktualni postsocialistični razplet.

Na podlagi dosedanjega vedenja o neformalnem delovanju v postsocialističnih družbah je torej težko predvideti nadaljnji »razvoj« na tem področju. Glede na trenutno zmedo bi bilo verjetno prezahtevno in preoptimistično pričakovati sinergetske učinke komplementarnega dopolnjevanja formalnega sistema in neformalne prakse, čeprav bi bila ta varianta najbolj v skladu z aktualno postmoderno razvojno paradigmo. Verjetnejše se zdi, da se bo med formalno in neformalno sfero v postsocializmu napetost toliko stopnjevala, da bodo ogroženi tudi dosedajni pozitivni »system maintaining« učinki neformalnega delovanja. Dejanski razplet bo odvisen predvsem od sposobnosti »ustvarjalne« implementacije že znanih formalnih institucionalnih rešitev iz bolj razvitih okolij. To pa seveda predpostavlja zelo intenzivno raziskovanje mnogih konkretnih pojavnih oblik naše postsocialistične neformalne prakse in ne zgolj koncentracije na formalne institucije. Odprto pa ostaja vprašanje, ali je za kaj takšnega »ideološko« ozračje že dovolj sproščeno.

¹¹ Sampson pripisuje dejstvo, da je bila npr. neformalna ekonomija bolj razvita v teh relativno manj razvitih socialističnih državah, kulturno-zgodovinskim dejavnikom (Sampson, 1988:144).

¹² Sampson našteva pet sistemskih dejavnikov, ki so posredno spodbujali razvoj neformalne ekonomije: 1) relativno obsežen zasebni sektor; 2) nizka učinkovitost formalne ekonomije; 3) relativno močni tuji vplivi (turizem, emigranti, promet s tujo valuto ipd.); 4) nizka učinkovitost sistemskega (državnega).

LITERATURA:

1. BECK, Ulrich (1992): *Risk Society – Towards a New Modernity*, Sage, London
2. BOER, Leen (1990): (In)formalization: the forces beyond, v: *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 14, no. 3, Kent: Edward Arnold
3. BOJ proti delu (1985), Krt, Ljubljana
4. BROMLEY, Ray (1987): *Organization, Regulation and Exploitation in the So-Called »Urban Informal Sector«*; v: *World Development*, vol 6. št. 9/10, Pergamon Press
5. BULMER, M. (1987): *The Social Basis of Community Care*, London: George Allen und Unwin
6. CARSON, Carol (1984): *The Underground Economy*; v: *Survey of Current Business*, 64, 21–37
7. CERNEA, Michael (1989): *Roles of Nongovernmental Organizations, Local Communities and Citizens*; v: *Regional Developmental Dialogue*, vol 10, št. 2
8. DAVIS J. (1985): *rules not Laws: Outliner of an Ethnographic Approach to Economics*, v: *New Approaches to Economic Life*, ed. Roberts Finnegan, and Gallie, Manchester University Press
9. DORE, Ronald (1984): *Good Will and the Spirit of Market*; v: *The British Journal of Sociology*, vol. 34, št. 4, 459–482

10. FERMAN, L. HENRY, S., HOYMAN, M. (1987): Issues and Prospects for the Study of Informal Economies: Concepts, Research Strategies and Policy; v: *Annals, AAPSS*, Newbury Park, California
11. FITZPATRICK, Peter (1984): Lay and Societies, v: *Osgoode Hall Law Journal*, 22, 115-138
12. GALASI, P. SIK, E. (1988): Invisible Incomes in Hungary, v: *Social Justice*, vol 15, no 3-4, San Francisco
13. GERSHUNY, Johnatan (1983): Social Innovation and the Division of Labour, Oxford: Oxford University Press
14. GLAS, M. et al. (1988): Siva ekonomija v svetu in v Jugoslaviji, Ljubljana: Delavska enotnost
15. GLAZER, Nathan (1983): Towards a self-service society?, v: *The Public Interest*, no. 70, New York: National Affairs, Inc.
16. HABERMAS, Juergen (1987/91): The Theory of Communicative Action (I & II), Cambridge/Oxford: Polity Press in Beacon Press
17. HARDING, P., JENKINS, R. (1989): The Myth of the Hidden Economy, Philadelphia: Open University Press
18. HARRIS, C. C. (1983): *The Family and Industrial Society*; London: George und Unwin
19. HENRY, Stuart (1987): The Political Economy of the Informal Economies; v: *The Annals*, 493, AAPSS, Sage, London
20. HENRY, Stuart (1988): Can the Hidden Economy Be Revolutionary?, v: *Social Justice*, vol 15, 3-4, San Francisco
21. HOYMAN, Mihcele (1987): Female Participation in the Informal Economy; v: *The Annals*, 493, Sage, London
22. JONES, Allan (1987): The housing experience in Barbados, v: *Cities*, vol. 4, 1, Butterworth
23. KATSENELINBOIGEN, Aron (1985): Coloured Markets in the Soviet Union, *Soviet Studies*, 29:62-85
24. KEROVEC, Nada (1985): Neformalni rad u našoj ekonomiji, v: *Sociologija sela*, vol. 22, 83-86, Zagreb
25. KOS/GANTAR (1987): Problemi socialne in prostorske strukture Krajevne skupnosti Rakova Jelša, FSPN, Ljubljana
26. KOS, Drago (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj, v: *Neformalno delo*, ed.: Ivan Svetlik, Ljubljana: Delavska enotnost
27. KUMAR, Krishan (1979): The Social Culture of Work, v: *New Universities Quarterly*, vol. 34
28. LAE, Jean-Francois (1990): Le travail au noir, vestibule de l'emploi, v: *Sociologie du travail*, no. 1, Gauthier-Villars
29. LEVER, Alison (1988): Womens Employment in the Informal Sector: San Santiago, Spain
30. LOMNITZ, A. Larissa (1990): Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model, v: *American Anthropologist*, no. 1, New York
31. LUHMANN, Niklas (1991a): Avtopoezis socialnih sistemov, v: *ČKZ*, 140-141, Ljubljana
32. MINGIONE, Enzo (1990) The History and Recent Sources of Irregular Forms of Employment, v: *Underground Economy and Irregular Forms of Employment*, Luxembourg: Commission of the European Communities
33. MORRIS, David (1988): A Globe of Villages: Self Reliant Community Development; v: *Communities*; 75
34. OAKLEY, Ann (1974): The Sociology of Housework, Martin Robertson, London
35. OAKLEY, Ann (1980): Women Confined, Shoken, New York
36. OFFE, Claus (1987): The Utopia of the Zero-Option: Modernity and Modernizations as Normative Political Criteria, v: *Praxis International*, vol. 7, št. 1
37. PAHL, R. E. (1984): Divisions of Labour, Oxford: Basil Blackwell
38. PAHL, R. E. (1990): Report on travail au noir - The Role of Contracts and Types of Activity v: *Underground Economy and Irregular Forms of Employment*, Luxembourg: Commission of the European Communities
39. PASQUINELLI, Carla (1986): Power without the state, v: *Telos*, no. 68, New York
40. PEČAR, Janez (1990): Nedržavno posredovanje pri konfliktnih kot nadzorovanje, v: *Revija za kriminalistiko in krimonlogijo*, št. 41, Ljubljana
41. PEČAR, Janez (1989): Neformalno nadzorovanje v lokalni skupnosti in soseski, v: *Antropos*, vol. 20, št. 1-2, Ljubljana
42. PORTES, A. BOROCZ, J. (1988): The Informal Sector under Capitalism and State Socialism: A Preliminary Comparison, v: *Social Justice*, vol 15, no 3-4, San Francisco
43. PUSIĆ, Eugen (1989): Društvena regulacija, Zagreb: Globus
44. REDCLIF, N., MINGIONE, E. (1985): Beyond Employment: Household, Gender and Subsistence, Oxford: Basil Blackwell
45. ROBERTS, FINNEGAN, GALLIE (1985): New approaches to Economic Life, Manchester University Press
46. SAMPSON, Steven (1988): »May You Live Only by Your Salary!«: The unplanned Economy in Eastern Europe, v: *Social Justice*, vol 15, no 3-4, San Francisco
47. SANDERS, Rickie (1987): Towards a geograpy of informal activity, v: *Socio-Economic Planning Sciences*, vo. 21, no. 4, Oxford: Pergamon Journals Inc.
48. SAVELJIĆ, Branislava (1988): Beogradska favela: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd
49. SELVA, L. H., BOHM, R. M. (1987): A Critical Examination of the Informalism Experiment in the Administration of Justice, v: *Crime and Social Justice*, no. 29, San Francisco
50. SIMES, Dimitri K. (1975): The Soviet Parallel Market, *Survey* 21 (3): 42-52
51. SMELSER, Neil (1959): *Social Change in the Industrial Revolution*, Routledge and Kegan Paul, London
52. SMITH, J. D. (1987): Measuring the informal economy, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 493: 83-99

52. SVETLIK, Ivan et al. (1988): *Neformalno delo*, Ljubljana, Delavska enotnost
53. THE INFORMAL ECONOMY (1987), the *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 493, Sage, London
54. THOMPSON, E. P. (1964): *The Making of the English Working Class*, Victor Gollancz, London
55. WEISS, L. (1987): Explaining the underground economy: state and social structure, v: *British Journal of Sociology*, vol. 37, 216–34

TANJA RENER*

Dekonstrukcija standardne teorije ali o novi podobi sociologije družine

Standardna sociološka teorija družine (Cheal, 1991) je v sociologiji družine prisotna od dvajsetih do sedemdesetih let tega stoletja predvsem kot pozitivistična in funkcionistična razčlenitev družinske sociologije, ki je ob koncu šestdesetih let kazala številne znake utrujenosti in intelektualne nevznemirjenosti (Milič, 1988).

Dekonstrukcija standardne sociološke teorije družine se (je) dogaja(la) preko dveh velikih transgresij, ki sta v sociologijo družine prvič močno zarezali v sedemdesetih letih, to pa sta sociološka obravnava zgodovine družine in feministične teorije družine. Oba »vdora« v sociologijo družine sta prinesla nove ravni analize in metodološke inovacije, vendar tudi povzročila težave in zaplete, ki jim še ni videti konca. Na tem mestu jih bomo zgolj nekaj nakazali.

Bistvena značilnost »nove socialne zgodovine družine« je ponovno uveljavljanje zgodovinske razsežnosti v sociološko raziskovanje, je, če naj rečemo z vidika disciplin, novo srečanje in dialog med zgodovino in sociologijo, kakor temu pravi A. Milič (1988).

Motivi za ponovno odkrivanje zgodovinskosti družbenih »dejev« so bržkone sila različni. V svoji uvodni študiji v knjigi *Radjanje moderne porodice* (1988) jih je dobro opredelila omenjena avtorica. Eden od motivov za obnovljeni sociološki interes je gotovo tudi za sociologijo družine osrednje, a ne prav pogosto obravnavano vprašanje razmerja med družino in globalno družbo. Drug pomemben motiv je najbrž tudi inherenten sami disciplini oziroma njenemu razvoju v preteklih desetletjih in ga je iskati v obdobju »vladavine« funkcionalizma predvsem v petdesetih in šestdesetih letih. Poprejšnje, izjemno plodno obdobje empiričnega raziskovanja družine je prineslo množico spoznanj o družini v različnih geografskih in sociokulturnih okoljih, uporabljene metodologije, čeprav korektne, so bile večinoma neprimerljive, zaradi česar se je sčasoma oblikovala potreba po širšem in bolj koherentnem konceptualnem okviru raziskovanja.

T. Hareven (1971, str. 399–413) pojasnjuje uspeh in izjemno številčnost študij družine, ki so nastale znotraj funkcionalizma prav v tem kontekstu, namreč kot odziv na ekstremno fragmentiranost interesov in raziskav. Funkcionalisti so ponovno vzpostavili zvezo med družino in družbo, predlagali sociokulturno teorijo osebnosti ter tako vzpostavili mostove med različnimi disciplinami in specialističnimi pristopi, s čimer so se dale pojasnjevati poprejšnje dispartatne in fragmentirane empirične raziskave.

* Dr. Tanja Rener, FDV